UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
haciyev.i1951@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İTİRİLMİŞ TARİXİ ƏRAZİSİ: QƏRBİ ZƏNGƏZUR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/36-42

Məqalədə Rusiyanın-Qacarlar İranı və Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələrdən sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına – Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana, İrəvana və b. ərazilərə köçürülməsi, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsindən sonra Qərbi Zəngəzurun Ermənistan SSR-yə verilməsindən bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda dövlətlərin, eləcə də Ararat Respublikasının yaranmasından sonra erməni daşnakları ərazilərini genişləndirmək, bu ərazilərin aborigen əhalisi, azərbaycanlıları yaşadıqları torpaqlardan çıxarılması üçün soyqırıma başlanmış, yüzlərlə kənd və qəsəbələr dağıdılmış, yandırılmış və azərbaycanlılar soyqırıma məruz qalmışlar. Çar Rusiyasının ermənilərlə bağlı siyasətini Sovet Rusiyası, sonra isə Sovet dövləti davam etdirmişdir. Bu siyasət ermənilərin xeyrinə, azərbaycanlıların əleyhinə yönəlmişdi. Ermənistan Respublikası Sovet dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını zor gücünə ələ keçirmişdir. Qərbi Zəngəzur Sovet dövlətinin anti Azərbaycan siyasətinin nəticəsində Ermənistan SSR-yə verilmişdir. Ermənistan SSR 9 min kv. km ərazi ilə Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış, Sovet dövlətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində 29,8 min kv. km əraziyə malik olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qərbi Zəngəzur, Sovet dövləti, anti Azərbaycan siyasəti, erməni daşnakları, soyqırım, itirilmiş torpaqlar.

Giriş. Ermənistan adlandırılan dövlət tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində, xüsusilə XIX və XX əsrlərdə ermənilər bu ərazilərə köçürülmüşlər. Onlar bu ərazilərdə möhkəmləndikcə yerli azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından çıxarmağa çalışmışlar. Ermənistan ərazisində qədim türkmənşəli tayfaların yaşaması barədə tarixi məlumatlar azərbaycanlıların orada miladdan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə yaşadığını göstərir. Ermənistan ərazisində olan coğrafi adların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur. Tarixi İrəvan əyalətlərinin, İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının yaşayış məntəqə adlarının, demək olar, hamısının türkmənşəli olması bununla bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətləri ilə apardığı müharibədən sonra ermənilər kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdür. Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik". Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı alınmışdır.

Köçürülən ermənilər əsasən Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və başqa ərazilərdə yerləşdirilirdi. Bu vaxtlarda ermənilərin dövlətləri olmamışdır. Onların əsas məqsədi bu ərazilərdə erməni millətindən olan əhalinin sayını artırmaq idi. Bu işdə onlara böyük dövlətlər, xüsusilə çar Rusiyası, daha sonra isə Sovet Rusiyası kömək edirdi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı. Belə dövlətlərdən biri də İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası idi. Bu respublika yaradılarkən onun sahəsi 9 min kv. km idi. Bununla kifayətlənməyən erməni daşnakları qonşu ərazilərə - Azərbaycan torpaqlarına göz dikir və bunları da Ermənistan dövlətinin tərkibində görmək istəyirdilər.

Zəngəzur və onun əhalisi haqqında. Belə ərazilərdən biri də **Zəngəzur** idi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Zəngəzura çar hökumətinin himəyəsi altında Türkiyə və İrandan kütləvi surətdə

ermənilərin köçürülməsinə başlanılmış, beləliklə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda süni surətdə erməni əhalisinin sayca çoxaldılması siyasəti yeridilmişdir.

Zəngəzur qədim və tarixi Azərbaycan ərazisidir. Ərazinin Zəngəzur adlanması da təsadüfi deyildir. "Zəngəzur" toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən "zəngi" tayfalarının adı ilə bağlıdır [9, s.30]. Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Bu boyla bağlı Azərbaycan ərazisində Zəngilan, Zəngəran, Zəngidərə, Zəngi çayı, Zəngilər, Zəngibasar və başqa onlarla coğrafi adlar mövcuddur. Ərazinin aborigen əhalisi də Azərbaycan türkləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində minlərlə türkmənşəli coğrafi adlar məlumdur.

Erməni daşnakları 1917-ci ilin martından Zəngəzur türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırıma başlamış, yüzlərlə kənd yerlə-yeksən edilmiş, on minlərlə insan məhv edilmiş, doğma yurdlarından didərgin salınmışdır.

1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar 55 faiz, ermənilər isə 44,3 faiz təşkil edirdi [7, s.15]. 1918-ci ildə Zəngəzur qəzasında mövcud olan 222 yaşayış məntəqəsindən 116-sı azərbaycanlılara məxsus idi. Daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirməyə başladı. Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Zəngəzura basqınları 1918-ci ildə 115 Azərbaycan kəndinin viran qoyulmasına və yandırılmasına, yüz minlərlə insanın qətlə yetirilməsinə, 40 min nəfərdən artıq dinc sakinin öz doğma yurdunu tərk etməsinə səbəb oldu [1, c.2, s.458].

Erməni hərbi qüvvələrinin Zəngəzuru işğal etmək cəhdləri. Ermənistan hökuməti tərəfindən ruhlandırılan, maliyyələşdirilən və təchiz olunan Andronik və onun quldur dəstəsi Zəngəzurda yeni-yeni özbaşınalıq və vəhşiliklər törədirdi.

Andronikin Zəngəzurdakı "etnik təmizləmə" fəaliyyəti 1918-ci il noyabrın ikinci yarısında özünün yeni, azərbaycanlı əhali üçün daha faciəli mərhələsinə başladı. Onun quldur dəstələrinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa soxulması, qəzanın kəndlərini viran etməsi, əhaliyə divan tutması nəticəsində qısa müddətdə burada 30-dan çox azərbaycanlı kəndi dağıdıldı [2, s.449].

Erməni silahlı dəstələrinin azğınlığı getdikcə daha dəhşətli xarakter alırdı. Bu özbaşınalıqlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaq üçün Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 15 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üzrə müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını qərara aldı. Müvəqqəti general-qubernatorluğa fövqəladə səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdu [3, v.11].

Nazirlər Şurasının iclasında Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq edildi.

Erməni silahlılarına cavab vermək üçün Zəngəzurun bir sıra müsəlman kəndlərində özünümüdafiə dəstələri təşkil edildi. Həmin dəstələr arasında X.Sultanovun qardaşı Sultan bəyin dəstəsi daha yüksək döyüş qabiliyyətinə malik idi. Avqust ayındakı döyüşlərdə ermənilər xeyli itki vermişdilər.

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda yaranmış qarışıqlığı, ermənilərin pozuculuq hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün müəyyən hərbi-siyasi xarakterli addımlar atmalı, bölgəyə müəyyən sayda hərbi qüvvə göndərməli oldu.

Bu zaman Azərbaycan hökuməti Qərb dövlətlərinin təklifi ilə mübahisəli məsələlərə dair konfransda iştirak etməyə razılıq verdi. Bu məsələ Dövlət Müdafiə Komitəsində də müzakirə olundu. Qəbul edilmiş qərarda silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması bildirildi.

Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin danışıqları. 1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin sədrləri görüşdülər. ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə təşkil edilmiş bu görüş başlıca olaraq ərazi məsələlərinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Azərbaycanla-Ermənistan arasında saziş imzalanır. Sazişi Azərbaycan tərəfdən N.Yusifbəyli, Ermənistan tərəfdən A.Xatisyan, ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın Xarici İşlər naziri Gekoçkori imzalayırlar. Saziş 5 bənddən ibarət idi:

1. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürlər.

2. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərəkətlər üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar.

3. Ermənstan və Azərbaycan hökumətləri sərhəd haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələləri dinc sazişlər yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc saziş qeyri-mümkün olduğu halda, hər iki hökumət üçüncü tərəf-münsiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs seçməyi və onun qəzalarını məcburi qəbul etməyi razılaşdırırlar: hazırki dövrdə belə bir bitərəf şəxs kimi polkovnik Rey tanınır.

4. Ermənistan-Azərbaycan konfransını 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda açmaq qərara alınır.

5. Bu saziş imzalandığı gündən həqiqi sayılır və respublikaların parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduğu vaxtdan isə qüvvəyə minir [11, s.207].

Bu saziş müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Çünki sazişə görə dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin bütün kompleksini yalnız qarşıdakı Ermənistan-Azərbaycan konfransı həll edə bilərdi. Sazişin nəticələrinə gəldikdə isə onlar Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olmadı, əksinə onun siyasi və hərbi maraqlarına xələl gətirdi. Ermənilərin səmimi olmalarına inanan müttəfiqlərin müraciətlərini əsas tutan Azərbaycan hökuməti razılaşdırılmış məsələlərin həllini gözləmədən öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı [2, s.456]. Saziş ərəfəsində və onun bağlandığı günlərdə belə Zəngəzurda hərbi əməliyyatları davam etdirən Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq, dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeritdi. Nəticədə, Zəngəzur mahalının azərbaycanlı əhalisinə divan tutuldu. Zəngəzurun Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Oxçu dərə və b. kəndlərinə amansız cəza verildi, talanlar edildi.

Vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini və mahalın əhalisini ciddi əməli addım atmağa məcbur etdi. Qəzanın əhalisindən ibarət partizan dəstələri yaradılaraq cəbhə xəttində yerləşdirildi. Gəncə batalyonu Zəngəzura göndərildi. Bu tədbirlər sayəsində qısa müddətdə sakitlik yaransa da, bu çox çəkmədi.

1920-ci il aprelin əvvəllərində Tiflisdə keçirilən konfransda Azərbaycanın konfederasiya yaratmaq və onun sərhədlərini birgə müdafiə etmək haqqında təklifinə cavab olaraq Ermənistan nümayəndəsi A.Aqoranyan açıq şəkildə bildirdi ki, Ermənistan İrəvan qəzasından ibarət olan müstəqil Ermənistanın indiki sərhədlərilə razılaşa bilməz.

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda dövlət çevrilişi nəticəsində bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Rusiyanın ordu hissələri Bakını tutduqdan sonra Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və b. bölgələrini də yenidən işğal etmək üçün xüsusi hərbi əməliyyatlar hazırladılar. Bu dövrdə Ermənistanın həmin bölgələrə dair ərazi iddiaları davam etdiyindən onunla Azərbaycan arasında hərbi-siyasi qarşıdurma nəinki səngimədi, əksinə, daha da qüvvətləndi.

1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR XXİK-in müavini M.D.Hüseynov Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu notada aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdü: Üç gün müddətində Qarabağı və Zəngəzuru öz qoşunlarından təmizləmək; öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qırğına və ədavətə son qoymaq [11, s.235].

Ermənistan İnqilab Komitəsi bu notanı aldıqdan sonra Rusiyanı məlumatlandırır, Qarabağda və Zəngəzurda erməni qoşunu olmadığını bildirir. Ermənistan həm də bu məsələdə Sovet Rusiyasının vasitəçilik etməsini istəyirdi. Ermənistan Qarabağı və Zəngəzuru özlərininki saydığından yalan məlumatlar verirdi. Onlar həm də Qarabağ və Zəngəzur mahallarının Türkiyə ilə birləşmə ehtimallarını irəli sürməklə Rusiyaya müəyyən eyhamlar çatdırırdı.

Sovet Rusiyasının ikili siyasəti. Sovet Rusiyası Ermənistanı da özünün asılılığına keçirmək üçün Sovet Azərbaycanının torpaqları hesabına onu sovetləşdirmək istəyirdi. Bunun üçün Azərbaycanın bir sıra ərazilərini mübahisəli sayırdı. Çiçerinin Orçonikidzeyə ünvanlandığı teleqramda bildirirdi ki, "Bakıdakı böyük nüfuzundan istifadə edib Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasını deyil, Qarabağ və Zəngəzuru mübahisəli ərazi kimi etirafına nail olmağı xahiş edirik". İyunun 19-u teleqramında bildirirdi ki, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa nə Ermənistana, nə Azərbaycana birləşdirilməməli, yerli sovetlərin razılığı ilə Rusiya qoşunlarının işğalı altında olmalıdırlar.

N.Nərimanovun, Gürcüstan və Ermənistan rəhbərlərinin Çiçerin və Orconikidzeyə göndərdikləri məlumat maraq doğurur: "Artıq Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olan, guya mübahisəli sayılan Zəngəzur və Qarabağa gəldikdə isə qətiyyətlə bildiririk ki, bu yerlər mübahisəlidir və bundan sonra da Azərbaycanın hüdudlarında yerləşdirilməlidirlər. Başdan-başa müsəlmanlarla məskunlaşan,

bir ildən artıqdır ki, ayrı düşən və yerli əhalinin qüvvələri ilə daşnak hökumətindən müdafiə olunan Culfa və Naxçıvan rayonları həm hərbi cəhətdən, həm də Türkiyə ilə bilavasitə əlaqə məqsədilə bizim qoşunlarla tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidirlər" [11, s.238-239].

Orconikidze iyun teleqramında Zəngəzuru Azərbaycan ərazisi kimi qəbul etdiyi halda, Çiçerinə vurduğu iyul teleqramında Zəngəzuru mübahisəli ərazi elan edərək digər bölgələrin... Ermənistana birləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdü [5, s.117; 11, s.241].

Zəngəzurda Sovet hakimiyyəti elan edilsə də XI Ordunun loyal mövqeyi nəticəsində Njde və Dronun silahlı qüvvələri bildiklərini edir, nəticədə ermənilər qəza inqilab komitəsi yaratdılar. Azərbaycan Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaratdı və komitənin sədri Şirvani, onun müavini isə milliyyətcə erməni olan Qaragözov təyin edildilər [11, s.247-248]. Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən heç bir kömək və yardım göstərilmədi.

Moskvaya Zəngəzurun kimin torpağı olması o qədər də maraqlı deyildi. Ona Ermənistanda Sovet hökumətini qurmaq maraqlı idi. Sovet Rusiyası Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı aylarda Zəngəzuru, Qarabağ və Naxçıvanı hər bəhanə ilə Azərbaycana qaytarmağın zəruriliyini qeyd edirdisə, artıq Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi başqa bir tezislə "yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistana birləşdirə bilər və Qarabağa muxtariyyət hüququ verə bilər" tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Stalin "Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz" deyirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki gün sonra-dekabrın 1-də Stalin Bakı Sovetində keçirilən iclasda N.Nərimanovu Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur etmişdi. Həmin bəyanatda Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisi elan edilirdi.

Stalin və Orconikidze bu "bəyanatı" tamamilə bəyəndiklərini bildirmişdilər. Orconikidze bu bəyanatı "bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt" kimi qiymətləndirmişdi. Stalin isə fikrini belə ifadə etmişdi: "Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir. Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir" [5, s.119].

N.Nərimanov yanıldığını, tarixi səhvə yol verdiyini etiraf etmiş, onu millətçilikdə günahlandıranlara cavab olaraq demişdir: "Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi" [11, s.270].

Qərbi Zəngəzur ərazisinin Ermənistana verilməsi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi – 4,5 min kv. km ərazisi Ermənistana ilhaq edilmişdi. Bu tarixi səhvin nəticəsində Zəngəzur mahalının qərb hissəsi itirildi və hətta Azərbaycanın 1921-ci ildə tərtib olunan xəritələrində belə Ermənistanın ərazisi kimi verildi.

Qərbi Zəngəzurun itirilməsi ilə bağlı ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "XX əsrin 20-ci illərində, yəni sovet hakimiyyəti təzə qurulan zaman Qafqazda respublikaların sərhədləri yaranarkən Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilibdir. Azərbaycanın qədim torpaqları olan Zəngəzur mahalı və başqaları Ermənistana verilibdir. Bununla əlaqədar Zəngəzurun Araz çayı sahilində olan, qədim Azərbaycan torpağı olan Mehri rayonu da Ermənistana verilibdir. Beləliklə, böyük Azərbaycan ilə onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan arasında coğrafi nöqteyi-nəzərdən müəyyən çətinliklər yaranıbdır" [6, s.146].

Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR 9-cu qəza olan Zəngəzur qəzasını yaratdı Zəngəzur qəzasının tərkibində indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Meğri (Mehri) rayonunun bir hissəsi daxil edildi. Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edildi.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesi sonrakı illərdə də davam etdirildi. 1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının 27 kəndi, Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının isə 10 min desyatindən çox yaylaq ərazisi Ermənistana peşkəş edildi.

1929-cu il fevralın 18-də isə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Zəngilan rayonunun daha 3 kəndi – Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verilməklə Zəngəzurda daha bir erməni rayonu – Menru rayonu təsis edildi [11, s.256].

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistana ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı. Ermənilərin məqsədi Naxçıvanı ilhaq etmək idi. Naxçıvanın qəhrəman övladlarının sayəsində ermənilər buna nail ola bilmədilər. 1923-cü ildə Ermənistanın ilk baş naziri O.Kaçaznuni öz hesabatında bunu açıq etiraf etmişdir [16, s.56].

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Zəngəzur ərazisindən keçməklə Naxçıvan ərazisinə dəmir yolu çəkilmişdir və onun fəaliyyəti XX yüzilliyin 90-cı illərin əvvəlinə kimi davam etmişdir. Lakin Ermənistanın Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək siyasəti Azərbaycan-Ermənistan qarşıdurmasına və müharibələrinə gətirib çıxarmışdır. Bundan istifadə edən Ermənistan Naxçıvana gələn kommunikasıyaları Zəngəzur dəhlizində kəsmiş, nəticədə Naxçıvanın Azərbaycanla quru əlaqəsi pozulmuş, ərazi blokada vəziyyətinə düşmüşdür. Otuz ildir ki, Naxçıvan blokada şəraitində yaşayır.

Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı rayonların azad edilməsi üçün 44 gün davam edən Vətən müharibəsi – İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi Zəngəzuru bir daha gündəmə gətirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin 2020-ci il 10 noyabr bəyanatının sonuncu, 9-cu bəndində göstərilirdi ki, "Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin sərhəd xidmətinin orqanları həyata keçirir. Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasıyalarının inşası təmin ediləcək" [14, s.43]. Bəyanatda ümumi şəkildə ifadə edilməsinə baxmayaraq, bu maddənin mərkəzi məsələsini Zəngəzur dəhlizi təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "CNN Türk" televiziya kanalına müsahibəsində Zəngəzur dəhlizi məsələsindən bəhs edərkən demişdir ki, "... Zəngəzur dəhlizinin tam fəaliyyəti üçün həm dəmir yolu, həm avtomobil yolu olmalıdır. Biz Bakıda avtomobilə əyləşib oradan rahatlıqla Türkiyəyə və Naxçıvana keçə bilərik. Bu, eyni zamanda, bölgə ölkələri üçün də yeni fürsət olacaq. Türkiyə öz mallarını Orta Asiyaya bu daha qısa yolla, alternativ yolla daşıya biləcək. Beləliklə, bu, Avrasiyanın yeni bir nəqliyyat layihəsinə çevrilə bilər. Biz bunu artıq təşəbbüs olaraq ortaya qoymuşuq. Bu dəhlizə Zəngəzur dəhlizi adını da biz qoymuşuq. Artıq bu, beynəlxalq leksikona da daxil edilibdir" [17].

Tarixi Şuşa Bəyannaməsində Zəngəzur dəhlizinə xüsusi yer verilmişdir. Bəyannamədə deyilir ki, "Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə mühüm töhfə verəcəyini qeyd edirlər" [18].

Zəngəzur dəhlizi məsələsilə birgə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi baxımdan rayonlaşdırılması istiqamətində də ciddi addım atıldı. Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yenidən bölgüsü haqqında" 2021-ci il 7 iyul tarixli fərmanı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngəzur rayonları) yaradıldı [19].

Zəngəzurla bağlı mühüm geosiyasi və iqtisadi məsələlərin gündəmə çevrilməsi, onun tarixini də aktuallaşdırmışdır.

Nəticə. Göründüyü kimi, Sovet hakimiyyəti illərində həyata keçirilən erməni yönlü siyasət, etnik təmizləmə prosesi Ermənistan deyilən qədim Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların didərgin salınmasına səbəb oldu.

Yaradılarkən hətta on min kvadrat kilometr əraziyə malik olmayan Ararat Respublikası 1920-ci ilin ortalarında dövlətin adını Ermənistan Respublikasına çevirməklə Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək üçün himayədarlarının köməyi ilə mərhələ-mərhələ öz məqsədlərinə nail olurdular. Təbii ki, Sovet Rusiyası, sonra isə SSRİ deyilən imperiya və onun ermənipərəst rəhbərləri bu sahədə onlara

hər cür kömək və yardım göstərirdilər. Ərazinin qədim sakinləri həmin ərazilərdən deportasiya olundu, qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi. Azərbaycanlılara məxsus tarixi torpaqlarda ermənilər məskunlaşdırıldı. Bundan sonra ermənilərin Zəngəzura, Naxçıvana, İrəvana, Qarabağa, Dərələyəzə torpaq iddiaları artdı. Bunların bir qisminə nail olub, yiyələndilər. "Böyük Ermənistan" uydurması ilə tarixi torpaqlarımıza yiyələnmək arzusundan əl çəkmədilər.

Lakin bu ədalətsizlikləri Azərbaycan xalqı unutmur, öz tarixi torpaqlarına qayıtmaları üçün fəaliyyət göstərirlər. İkinci Qarabağ müharibəsi bunu bir daha təsdiq etdi. Sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası itirilmiş torpaqlarımızın qaytarılması üçün əsas verir. Bununla da iki yüzildən artıq davam edən erməni ideologiyasına son qoyulacaqdır. Başqa ərazilərlə yanaşı, Qərbi Zəngəzur torpaqları da Ana Vətənlə birləşəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cilddə. I cild. Bakı: Lider, 2005, s.400-401; II cild, s.457-462.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), F. 894, siy. 9, iş 5, v.11.
4. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
5. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 2004, 295 s.
6. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 39-cu kitab. Bakı: Azərnəşr, 2012, 480 s.
7. İsmayılov K. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə. Bakı: Turxan, 2019, 144 s.
8. İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı: Turxan NPB, 2014, 248 s.
9. Musa Urud. Zəngəzur. Elmi-publisistik nəşr. Bakı: Nurlar NPM, 2005, 504 s.
10. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar NPM, 2013, 400 s.
11. Musa Urud. Zəngəzur. Uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: Nurlar NPM, 2016, 480 s.
12. Nəcəfli G. Zəngəzur qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni soyqırımları yeni arxiv sənədlərində (1918-1920) // XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları. IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 22-27 aprel 2017-ci il. Lənkəran. AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı, 2017, №64, 65, 66, s.77-82.
13. Rəhimoğlu. Silinməz adlar-sağalmaz yaralar. Bakı, 1997, 260 s; Eloğlu S. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992, 58 s.
14. Zəfər yolu. Bakı: Qanun, 2020, 340 s.
15. Zəngəzur mahalının kameral təsviri. 1832-1833. Bakı: Elm və həyat, 2021, 352 s.
16. Kaçaznuni Ov. Taşnak partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konfransına Rapor). 2. Baskı. İstanbul. 2005, 119 s.
17. İlham Əliyevin "CNN Türk" televviziya kanalına müsahibəsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı, 14 avqust 2021. - https://president.az/articles/52736 [14.01.2026].
18. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı, 16 iyun 2021. - https://president.az/articles/52122 [14.01.2026].
19. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı, 07 iyul 2021. - https://president.az/articles/52389 [14.01.2026].

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ
Председатель Нахчыванского отделения НАНА, академик

ПОТЕРЯННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР

В статье рассматривается массовое переселение армян после войн России с гаджарским Ираном и Османским государством на исторические азербайджанские земли Карабах, Занге-

зур, Нахчыван, Иреван и др., и передача после этого территорий Западного Зангезура Армянской ССР. В начале XX века после создания государств на Южном Кавказе, а также Араратской республики, начался геноцид с целью расширения территорий армянских дашнаков, выселения из этих территорий аборигенного населения, азербайджанцев, сотни сел и поселков были разрушены и сожжены, подверглись геноциду азербайджанцы. Политику царской России в отношении армян продолжила Советская Россия, а затем советское государство. Эта политика была направлена на пользу армян, против азербайджанцев. Опираясь на Советское государство, Республика Армения захватила ряд азербайджанских земель. Территории Западного Зангезура были переданы Армянской ССР в результате антиазербайджанской политики Советского государства. В результате антиазербайджанской политики Советского государства Армянская ССР была создана на азербайджанских землях на территории 9 тыс. кв. км, и овладела территорией 29,8 тыс. кв. км.

Ключевые слова: Азербайджан, Западный Зангезур, Советское государство, антиазербайджанская политика, армянские дашнаки, геноцид, потерянные земли.

ISMAYIL HAJIYEV
Chairman of the Nakhchivan Branch of ANAS, academician

THE LOST HISTORICAL TERRITORY OF AZERBAIJAN: WESTERN ZANGAZUR

In the article, after the wars of Russia with the Gajar Iran and the Ottoman state, the resettlement of Armenians to the Azerbaijani lands - Karabakh, Zangazur, Nakhchivan, Yerevan and others and after the placement of Armenians in the historical lands of Azerbaijan, the transfer of the Western Zangazur and the lands around the to the Armenian SSR. At the beginning of the 20th century, after the establishment of states in the South Caucasus, as well as the Republic of Ararat, Armenian Dashnaks began genocide in order to expand their territories, to expel the aboriginal population, Azerbaijanis from their lands, hundreds of villages and settlements were destroyed and Azerbaijanis were subjected to genocide. The policy of Tsarist Russia on Armenians was continued by Soviet Russia and then Soviet state. This policy was aimed at the benefit of the Armenians, against the Azerbaijanis. Relying on the Soviet state, the Republic of Armenia seized a number of Azerbaijani lands. The Western Zangazur and the lands around the were transferred to the Armenian SSR as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state. The territory of the Armenian SSR established on the lands of Azerbaijan is 9,000 square meters. km, as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state, its area was 29.8 thousand square meters. km.

Keywords: Azerbaijan, West Zangazur, Soviet state, anti-Azerbaijani policy, Armenian Dashnaks, genocide, lost lands.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 yanvar 2026-cı il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.